

Magyarországi zsidó narratívák és erdélyi párhuzamok

Laczó Ferenc: Felvilágosult vallás és modern katasztrófa közt. Magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban.

Osiris Kiadó, Budapest, 2014. 300 oldal.

2014-ben jelent meg Laczó Ferenc könyve a budapesti neológ értelmiség önképének és a társadalmi-politikai változásokra reflektáló diskurzusának Horthy-korszakbeli jellegzetességeiről és fejlődési pályájáról. Azóta a kötetről több recenzió is napvilágot látott, ezért a könyv tartalmi ismertetése helyett első-sorban egyes kutatás- és elemzőmódszertani kérdésekre reflektálok, valamint a szerző megállapításaihoz keresek erdélyi analógiákat.¹

Kétségtől, számarányának, társadalmi és gazdasági súlyának köszönhetően a budapesti volt a magyarországi zsidóság egyik legfontosabb közössége. A fővárosban kiadott zsidó periodikák, mint amilyen a Laczó Ferenc által vizsgált *IMIT* (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat) *Évkönyvek*, illetve az *Ararát Évkönyvek* és a *Libanon* országosan ismert és olvasott kiadványok voltak. Példányaik eljutottak az 1938 után visszacsatolt területekre is. Sőt a *Libanon* nem zsidó intézmények könyvtáraiba is bekerült. Ilyen volt a kolozsvári Erdélyi Múzeum Egyesület, amelyet a II. világháború után felszámoltak (1950), és könyvtári állományát a kolozsvári Egyetemi Könyvtárba olvasztották be. Az *IMIT Évkönyvek* közel teljes sorozata (1895–1917, 1932–1936, 1940–1943) ugyancsak eljutott ide.

A három folyóírra koncentrálnó szövegértelmezés tehát a magyarországi neológia legrepresentatívabb és országosan is olvasott időszaki kiadványaiban megjelent írásokon alapul. A műfajilag eltérő *Egyenlőség* és az 1930-as évek végére lendületet veszítő *Magyar Zsidó Szemle* vagy a cionista eszmék felé befogadóan viszonyuló *Múlt és Jövő* cikkeinek elemzése valószínűleg túlfeszítette volna a Laczó Ferenc által választott kereteket, de ugyanakkor árnyalhatta is volna a következtetéseket.

Ugyan a könyv címe csak sejteni engedti („felvilágosult vallás”) – és egyben elbizonytalanítja is ezt a sejtést („magyar zsidó gondolkodás”) –, a bevezető fejezet és a szövegkorpusz egyértelművé teszi az olvasó számára, hogy a szerző valójában a neológ értelmiségi diskurzusok Horthy-korszakbeli aspektusait vizsgálja. Így az 1930-ban a magyarországi zsidóság közel egyharmadát kitevő ortodoxia értelmiségi elitjének diskurzusa nem képezi az elemzés tárgyát, habár a könyv vezérfonalának számító „magyar zsidó gondolkodás”, mint totális,

¹ Lásd például: K. Horváth Zsolt 2015: Felvilágosult vallás és modern katasztrófa között: a magyar zsidó gondolkodás a Horthy-korban. *Hungarian Historical Review* (4.) 4. 990–995; Csáki Márton 2014: Előhívás. *Élet és Irodalom* (58.) 2014. december 19.

a magyarsággal valamilyen szinten (kulturálisan, etnikailag) azonosságot vállaló – egyébként korántsem homogén – csoportra vonatkoztatható és a neológ, status quo ante vagy ortodox irányzathoz való tartozás tényétől független kategória erre engedne következtetni. Ez a terminológiai ellentmondásosság ugyanakkor csak addig hat zavaróan, amíg az olvasó át nem engedi magát a tematikai szempontból egyébként kiválóan strukturált eszmetörténeti könyv folyamának.

A történeti és historiográfiai kontextualizálást, illetve saját elemzése pozicionálását (az asszimilációs paradigmán túlmutató eszmetörténeti megközelítés a vizsgálat tárgyát képező csoport tagjai által létrehozott szövegeket elemzi) követően a szerző külön fejezetekben veszi górcső alá az *IMIT Évkönyvek*, a *Libanon* és az *Ararát* hasábjain megjelenő írásokat.

A könyv egyes blokkjai alapján megtudhatjuk, hogy a Horthy-korszak második fele neológ értelmiségi elitjének múltértelmezése hogyan változott, és milyen témákat részesített előnyben. Így a modern zsidó hagyományokat és a neológ pozíció sajátosságait vizsgáló fejezet többek között olyan kérdésekre fókuszál, mint a haszkala képviselőinek vagy a velük szemben álló Szófer Mózes tevékenységének, valamint a zsidó önkép egyes alkotóelemeinek értékelése (mint például az erkölcsi értékek, a szellemi és kulturális emelkedettség, az alkalmazkodókészség és a hűség, az igazsághoz való viszony). Laczó Ferenc részletesen foglalkozik továbbá a magyar zsidó identitásopciókkal, a zsidó apológiákkal, a Palesztinához fűződő viszonytal, a neológ értelmiség helyzetértékelésével, a belpolitikai és európai eseményekre adott reflexiókkal, a történelmi múltértékelésekkel, valamint a három folyóirat lapjain megjelenő kritikákkal az emancipációt és az asszimilációt illetően.

Az elemzés során egy olyan magyarországi neológ értelmiség képe rajzolódik ki, amelyből az egyre fokozódó állami és társadalmi represszió ambivalens helyzetértékeléseket és reakciókat váltott ki. Átértékelődött a neológia viszonya nemcsak az ortodoxiához, de magához a magyar nemzethez és az egyetemes zsidósághoz is. A zsidótörvények árnyékában megfogyatkoztak az ortodoxiával polemizáló írások, és ezzel együtt megjelentek az olyan neológ szerzők, akik a „keleti zsidóságban” a „zsidóság nemzeti létének” továbbvivőit látták (például: Kandel Sámuel rabbi, vallástanár 1942-es közleménye a *Libanonban*). Egyre hangsúlyosabban vetődött fel ugyanakkor a magyarországi zsidóság emancipációja és asszimilációja sikerességének kérdése, illetve a magyar zsidóság jövőjének a problémája. Megjegyzendő, hogy ezek a kérdések nem számítottak újkeletűnek. A magyarországi és később az 1918 után elvesztett területeken kibontakozó zsidó nemzeti mozgalom képviselőinek egyik alapérve a magyarosodás, az integráció sikertelenségének és a többségi részről érkező befogadás felemáságának hangoztatására épült. Az erdélyi zsidó nemzeti mozgalomról szóló 1922-es pamfletjében Marton Ernő kolozsvári cionista politikus és újságíró azt írta: „Az asszimiláció az élet nagy iskolája volt, melyben vérével fizette a tandíjat a zsidóság.”² Az asszimilációs út problematikus voltát egyébként a magyarpárti zsidóság is érzékelte. Ligeti Ernő publicista az erdélyi

² Marton Ernő 1922: *A zsidó nemzeti mozgalom Erdélyben*. Kadima, Cluj, 33.

zsidókérdés kapcsán ugyancsak 1922-ben fogalmazta meg a félelmét, amely szerint a kisebbségbe került erdélyi magyar társadalom és intézményrendszer egyre nehezebben képes integrálni a zsidóságot.³ Mindazonáltal az elcsatolt területek magyar identitású zsidóságának jelentős része továbbra is hitt abban, hogy az asszimilációs út folytatható. Mások viszont kétkedésüknek adtak hangot. Hajdú Frigyes, temesvári magyar identitású zsidó ügyvéd, az Országos Magyar Párt helyi politikusa által 1927-ben kiobbantott vita az erdélyi zsidóság jövőjéről szolt. Érdemes összehasonlítani az erdélyi „zsidók útja”-vitát a hasonló magyarországi polémiákkal. Erdélyben nemcsak arról esett szó, hogy a jövőben a régió zsidósága megmarad magyarnak, vagy pedig önálló nemzeti szervezkedésbe kezd, hanem megjelent egy harmadik forgatókönyv is, azaz a románosodás lehetősége. Ez utóbbi változattól tartott Hajdú is, aki ugyan magyar identitású volt, de úgy gondolta, a dolgok természetes velejárójaként az elkövetkező generációk megtartják izraelita vallásukat, viszont nyelvileg és kulturálisan elrománosodnak. Érveit mind a cionisták, mind a magyarpártiak hevesen cáfolták. Ezeknek a cáfolatoknak a közös eleme az elrománosodás lehetőségének tagadása volt. A magyarpártiak mellett érveltek, hogy az erdélyi zsidóság továbbra is megmarad magyar kultúrájának, míg a cionisták az etnikai önszerveződésben hittek.⁴ A Magyarországon zajló vitákban megjelenő két opció, azaz az asszimilációs út folytatása, illetve a zsidó öntudat megerősödése sokkal kevésbé helyezkedett szembe egymással, mint Erdélyben. Az erős etnikai elemekkel átítatott zsidóságfelfogás is a magyar–zsidó paradigma része maradt (Komlós Aladár ez irányú írásairól lásd 194–199). Ez pedig annak tulajdonítható, hogy Magyarországon értelemszerűen hiányzott az olyan szétfeszítő és etnikai-kulturális disszimilációt favorizáló intézményesült hatalom, mint amilyent az erdélyi zsidóság esetében a román állam képviselt. A második bécsi döntést követően, magától értetődő módon, az amúgy kevés sajtónyilvánosságot kapott észak-erdélyi jövőképekből eltűnt az elrománosodás víziója.⁵

Laczó Ferenc, az elemzett neológ szövegek alapján hét, az asszimilációs kategórián belül értelmezendő, feltételezhetően az ortodoxiára is érvényesített magyar–zsidó identitásopciót azonosított. Ezek az opciók tulajdonképpen a magyarosodásnak, az azonosulásnak a mértékét, de ugyanakkor az árnyalatait is jelzik. Figyelemre méltó, hogy mind a hét kategóriát a kettős identitás

³ Ligeti Ernő 1922: *Erdély vallatása*. Lapkiadó és Ny. Rt., Cluj–Kolozsvár, 75–87.

⁴ Lásd bővebben: Gidó Attila 2013: Magyarból zsidó. Viták az erdélyi zsidóság nemzeti jövőjéről az 1920-as években. In: Hatos Pál – Novák Attila (szerk.): *Kisebbség és többség között. A magyar és a zsidó/izraeli etnikai és kulturális tapasztalatok az elmúlt századokban*. Balassi Intézet–L'Harmattan Kiadó, Budapest, 89–105.

⁵ A román hatalmat felváltó észak-erdélyi magyar katonai adminisztrációnak 1940 szeptemberében az első lépései közé tartozott a baloldalinak, ellenzékinek tekintett magyar lapok, valamint a zsidó, román és német sajtótermékek többségének a betiltása. Ezzel az intézkedéssel lényegében megszűnt az észak-erdélyi zsidó sajtónyilvánosság, csupán néhány hitéleti periodika (például az úgynevezett hitközségi közlemények) és iskolai évkönyvek maradtak talpon. Braham, Randolph L. (szerk.) 2008: *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó–Koinónia Könyvkiadó, Budapest–Kolozsvár, 15.

megnyilvánulási formáiba sorolta be. Ebből akár azt a következtetést is levonhatjuk, hogy azok az értelmiségi reprezentációk, amelyek a valamilyen formában zsidósághoz köthető nyilvánosságban kaptak teret, kevésbé alkalmasak a teljes beolvadás, a totális asszimiláció mérésére.

A szerző által *felekezeti identitásként* azonosított önmeghatározás elméletileg nélkülöz mindenféle zsidó etnikus elemet, képviselői *izraelita vallású magyarként* tekintettek önmagukra és közösségükre. Erdélyben ennek a legismertebb képviselője Kecskeméti Lipót nagyváradi neológ rabbi volt, aki egy 1920-as prédikációjában kijelentette:

„[...] más nép vagyunk, de nemzeti érzésben egyek velük [a magyarokkal], akikkel egy kultúrán vagyunk; más nép, de nem más nemzet is, csak más vallás. [...] Hogy a zsidóság megéljen szerte a népek országaiban, megéljen, mint nép, vallásnak kell lennie.”⁶

Ez a szövegrészlet is igazolja ugyanakkor azt, hogy nehéz jól elhatárolható kategóriákat beazonosítani. Kecskeméti ugyanabban a szövegben vallásként és népként, tehát a magyarságtól több tényezőben is megkülönböztethető csoportként írja le a zsidóságot. Ennek ellenére a magyar nemzet részeként azonosítja őket. Egyéni szinten tehát egyszerre több identitásforma is megfér egymás mellett, és ezeknek egyes elemei a különböző társadalmi, környezeti hatásokra előtérbe kerültek, vagy éppenséggel elhalványultak. Joggal tehető fel ugyanakkor a kérdés, hogy beilleszthetők-e egyazon kettősidentitás-tipológiába az olyan diskurzusok, amelyek a magyar–zsidó identitásban a zsidó elemet primordiálisan vallási értelemben használták, és azok, amelyekben mind a „magyar”, mind a „zsidó” alkotóelem etnikai értelmezést kapott.

A magyar–zsidó identitás további alakváltozatát jelenítették meg azok a neológ szövegek, amelyek a zsidóságot mint hagyományt fogták fel. Ennél jóval markánsabban érvényesült a zsidó elem az olyan identitásopciókban, ahol a magyarosodás nem járt együtt a teljes beolvadással, azaz a csoporttudat és bizonyos csoportosajátos jegyek fennmaradtak.

Laczó Ferenc kategorizációja alátámasztja a Gyurgyák János által megfogalmazott véleményt, amely szerint a magyarországi zsidóság csoportos asszimilációja nem valósult meg teljes mértékben, ugyanakkor egyéni szinten sem volt egyforma. Egyéni és közösségi szinten annak különböző fokozatai léteztek.⁷ Kovács Éva állapítja meg, hogy a „kemény szociológiai mutatók” figyelembevételével már asszimilálódottnak tekinthető zsidóságra is leginkább a kettős kötődés (hozzáteszem: egyénenként eltérő intenzitással és eltérő hangsúllyal)

⁶ Kecskeméti Lipót 1922: *Vallási zsidóság és nemzeti zsidóság. Templomi beszédek*. Kosmos Rt. Nyomda, Nagyvárad, 13.

⁷ Vö. Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon. Politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 18–19; Gyáni Gábor 2002: *Történezdiskurzusok*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 127–129.

volt jellemző.⁸ Ez fokozottabban igaz az 1918 után elvesztett területekre, ahol a magyarsággal történő asszimiláció már sokkal nehezkesebben folytatódott, sőt, erőteljes leválási folyamat kezdődött el és zajlott le. A leválási folyamat elsősorban az etnikai reneszánsz látványos sikereiben, nem pedig a magyar kulturális jegyek elhagyásában, felcserélésében mutatkozott meg. Erre a tényre hivatkoztak a második bécsi döntést követően az erdélyi zsidó vezetők és a magyarországi zsidó értelmiség is. Az általuk írt szövegekben gyakorta történt utalás „az elcsatolt területek magyarnak megmaradó zsidóságára”, azaz a zsidók magyar kisebbséggel szemben kinyilvánított hűségére.⁹

A magyar zsidóság két világháború között elbizonytalanodó helyzete, valamint a zsidóellenes törvénykezések az úgynevezett hozzájárulás-diskurzusok fellángolását hozták magukkal. A *Felvilágosult vallás* külön fejezetben foglalkozik a Horthy-korszakbeli zsidó apológiákkal, amelyek legfontosabb funkciója a magyarsághoz való tartozás, illetve a magyar nemzethez fűződő lojalitás bizonyítása volt. Az ebbe a kategóriába tartozó szövegek elsősorban a vallási, gazdasági és tudományos hozzájárulásokat hangsúlyozták. A kettős kisebbségi létből Magyarországhoz visszakerült zsidóság esetében ez a két világháború közötti magyar kisebbségi küzdelmekben való részvételre való konkrét utalásokkal egészült ki:

„22 év alatt egy pillanatig sem állottunk a hatalom oldalán, vagy annak védőszárnyai alatt. Soha sem léptünk be a romániai zsidók egyesületébe, román pártok nem kaptak és nem is igényeltek erdélyi zsidóktól szavazatokat. [...] Természetes szövetségeseink mindig a magyar volt. [...] Nem lehet figyelmen kívül hagyni azt a körülményt sem, hogy amikor az impériumváltozás után sorra dobták ki a magyar köztisztviselőket, a zsidó vállalatok alkalmazták őket és megtartották állásaikban, mindaddig, amíg lehetett. [...] Temesváron, Nagyváradon, Kolozsváron, Szatmáron a Magyar Párt alelnökei között mindig akadt zsidó származású magyar.”¹⁰

Laczó Ferenc könyvét olvasva egy olyan heterogén neológ zsidóság képe rajzolódik ki, amelynek a diskurzusában több változás is bekövetkezett az 1920-as évektől a holokausztig tartó időszakban. A neológ–ortodox szembenállásban a neológ szerzők konfrontációs hajlandósága alábbhagyott, amit elsősorban a zsidóellenes intézkedések által kiváltott összezárásként is értelmezhetünk. Ugyanígy állandó odafigyelés tapasztalható a külföldi zsidóságra és a „Palesztina-építésre” anélkül, hogy a szerzők polemizálnának a cionista eszmével. Mindazonáltal, az 1940-es évekre felerősödtek az önigazoló, apologetikus hangok, amelyek a magyar–zsidó összetartozást, a zsidóság magyarhűségét hangoztatták. Mindezt egy olyan kontextusban, amikor Európának a németek által megszállt területein

⁸ Kovács Éva 2004: *Felemás asszimiláció. A kassai zsidóság a két világháború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet–Lilium Aurum Könyvkiadó, Somorja–Dunaszerdahely, 16.

⁹ Lásd például: Ligeti Ernő 1941: Erdély zsidósága. In: *Aranát. Magyar Zsidó Évkönyv az 1941. évre*. Országos Izraelita Leányárvház, Budapest, 81–88.

¹⁰ Ligeti 1941: 81–88.

javában folyt a zsidó lakosság kiirtása, Magyarországon pedig olyan kirekesztő politika érvényesült, amely éppen ezt az összetartozást nyilvánította semmissé. Megfigyelhető továbbá, hogy a három elemzett folyóirat alig reflektált az aktuális belpolitikai és európai helyzetre. Ennek ellenére, az aktualitásokkal foglalkozó írásokból egyértelműen értesülni lehetett a zsidóüldözésekről és a „végső megoldás” egyes fejleményeiről.

Múltra és korabeli, akkor aktuális problémákra reflektáló, jövőt firtató, szavakból, gondolatokból, neológ zsidó narratívákból felépülő holokauszt előtti történetet tartunk a kezünkben. A Laczó Ferenc könyve által kínált „belső” kép nélkülözhetetlen a magyarországi zsidóság Horthy-korszakbeli történetének értelmezéséhez.

Gidó Attila